

Hozzászólások a Magyar Történeti Generatív Szintaxis című projektum előadásaihoz

MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010. február 4.

Az alábbi dokumentum a fentebb jelzett workshopon elhangzott 10 perces korreferátumok írásos változatát tartalmazza.

A felkért hozzászólók és a hozzászólások itteni oldalszámai:

Dér Csilla Ilona.....	2
Dömötör Adrienne.....	6
Gugán Katalin.....	10
Haader Lea.....	15
Horváth László.....	19
Wacha Balázs.....	21

Dér Csilla Ilona:

Hozzászólás Hegedűs Veronika *Névutós kifejezések a Jókai-kódexben* című előadásához

A JókK. – két kivételtől eltekintve (*után, miatt*) – jelöletlen birtokos szerkezetben kialakult, *ház előtt ~ háznak előtte* típusú szabad váltakozást mutató névutós kifejezései az AxialPart önálló köztes kategóriába tartoznak.

Grammatikalizációs változási sor : **N** → **AxPart** → **P**

- **formai:** AxPart: birtokos személyragot/-jelet kaphatnak (ez azonban a névutóra is áll, l. *(én) mellettem, (te) utánad*, vö. É. Kiss 1999: 171 – ezek névutók, de vö. Sebestyén: határozószók, 1965: 220, MGr. 259: személyes névmások) + az alapszavon megjelenik a *-nak/-nek* rag (kétszeresen jelölt birtokviszony)
- **szemantikai:** helyzetviszonyító főnevek(ből erednek)
- **Az AxialPart kategóriát konstituáló egyetlen formai sajátosság ez a szabad váltakozás** (egyéb formai vonásait tekintve azonos a névutókkal).
- A *-nak/-nek* ragos névszó + birtokos személyjeles névutó változatok az **eredetileg jelöletlen** birtokos jelzős szintagmákban kialakult, már biztosan nem névszós, inkább névutós kifejezésekbe kerültek be **később, analógiás hatásra**.
- **A szabad váltakozás megjelenése** annak volt köszönhető, hogy ezek az elemek ugyan már nem névszók, de még nem váltak teljesen névutóvá, **köztes fázisban vannak** (AxP-k), a nyelvhasználók még beleérezhették a birtokos jelzős szerkezetet ezekbe a továbbfejlődött alakokba.

Kritikai észrevételek:

1. Analógia és grammatikalizáció:

- A grammatikalizációs fejlődési sorok közvetlen leszármazást kell mutassanak, eszerint névszókhoz kapcsolódó képességüket ezeknek a névutós kifejezéseknek a forrásszerkezetüktől kellett örökölniük. A kérdés itt az, hogy mit és miért is örökölt meg, ami lehetővé tette az analógia működését: a „birtokosságot”, vagy magát a formai vonást (váltakozás a jelölt és jelöletlen formák között). Az utóbbit biztos nem, mert még jelöletlen birtokos szerkezetben kezdtek névutóvá válni, a forrásszerkezetben a váltakozás nem volt meg (mert nem lehetett meg, vö. Sebestyén 1965: 220: „*a háznak előtte, bokrodnak megette* szerkezet típus *-nek* ragjában sem kereshetjük a birtokos szintagma átöröklődését; ez súlyos anakronizmus volna”). **Tehát a kérdés az, hogy az analógia behozta vonás mennyire tekinthető a sajátjuknak.** Ezzel szoros összefüggésben: **Miért nem működött az egyszeres jelöltség a szabad váltakozást mutató névutók esetében, miért a kétszeres terjedt el? Ha „birtokosságot” örökölték meg az AxP-k, akkor elvileg működni kellett volna.**
- **Az egyszeres jelöltség problémája:** a vizsgált névutóknál nem működött következetesen, alig van adat ilyenekre, azok jó része is „féloldalas” (Zsilinszky 1992: 706): JókK. *ew testek ellene, Zent ferenc—nek myat, emberekelewtte* (szerkezetkeveredés? elírások?). Tehát **feltételezhető, hogy csak a kétszeresen jelölt alakok analógiája működött a névutós kifejezések esetében.** Ennek az erős analógiának egyik lehetséges

magyarázata az, amire már sokan felhívták a figyelmet a szakirodalomban: „a vallásos szövegeknek ünnepélyes, hatáskeltő, nyomósító jellegű stílusformálása volt az alapjuk” (Benkő 1988: 30, vö. a JókK. fordítás). Vö. a lexikalizálódott, névmási töhöz járuló ilyen névutós kifejezések (*annak/ennek utána/előtte/felette*) felülreprezentáltak a kódexekben, az analógiát erősítő hatásuk lehetett (sőt összetételekké is váltak): JókK. *annak utána* (17 adat, 2 egybeírva) ~ *azután* (8 adat, 2 egybeírva). Szükség volna egy, a névmási tövű névszókhoz kapcsolódó ilyen névutós kifejezésekre vonatkozó statisztikára a JókK.-ből.

2. Helyzetviszonyító főnevek: *al-, mell-, bel-, fel-, köz-* mint elkülönülő szemantikai csoport

- Az AxP-k maguk a helyzetviszonyító főnevek (l. Hegedűs 2010: 7), határozóragok nélkül. A grammatikalizációs sor így pontatlan (vö. az „önálló szóból keletkezett” kifejezés kritikája, vö. Dér 2008: 88–89), **nem** N-ből lesz AxP és abból P, hanem: **határozóragos névszó** → **határozóragos AxialPart** → **névutó** (vagy szerkezet szinten nézve: jelöletlen birtokos jelzős szintagma → ?AxP-s kifejezés → névutós kifejezés). Önmagukban tehát sosem tudnak névutók lenni az AxP-k. Több pontján a tanulmánynak (Hegedűs 2010) nem volt világos, hogy az AxialPart-ok mivel vannak azonosítva (hol a névutókkal magukkal, pl. p. 7: „az ómagyar korban a „névutók” egy része (még) AxPart”). Itt muszáj lenne mindig nagyon pontosan fogalmazni.
- Ez a szemantikai csoport **több szófajnál** is szerepet játszik (határozószók, igekötők), nemcsak a névutóknál; nem világos tehát, hogy az AxP-k esetében mire vonatkozóan van magyarázó ereje a helyzetviszonyító főnevek szemantikai körülhatárolásának.

Továbbgondolandó kérdések:

1. Pontosán milyen névutós kifejezéseket érintett az ómagyar korban a szabad váltakozás? Miért csak ezeket érintette (mi a közös bennük?), a többi jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben kialakult, raggá váló névutókat miért nem? Mert azok már előrébb tartottak a grammatikalizációs folyamatban (l. Sebestyén 2002: 114)?

1. táblázat: A szabad váltakozást mutató névutós kifejezések a JókK.-ben és a TNyT anyagában¹

JókK. (Sebestyén 2002: 75)	TNyT (Zsilinszky 1992: 696-7) ²
<i>-nak alatta</i>	<i>-nak alatta</i>
<i>-nak elébe~eleibe</i>	<i>-nek elébe</i> (továbbtoldalékolt alak, nem kap birtokos személyjelet)
<i>-nak ellene</i>	<i>-nak ellene</i>
<i>-nak előtte</i>	<i>-nak előtte</i>
<i>-nak felőle</i>	<i>-nak felőle</i>

¹ Félkövérrel szedve szerepelnek a nem jelöletlen birtokos szerkezetben kialakult névutók, a többi mind jelöletlen birtokos szintagmában született meg. Csak a kétszeresen jelölt eseteket vettem számításba, a „féloldalásokat” (egyszeresen jelöltek) nem.

² A TNyT-törzsanyag alapján. A TNyT II/1-es kötet 706. oldalán lévő táblázat csak a leggyakoribb *-nak/-nek* ragos alapszóval álló névutókat említi, a fenti táblázat viszont (elvileg) az összeset.

-nak fölötte	-nak fölötte
-nak környüle	Nem említi ragos változatban egy alakváltozatát (<i>körül~környül</i>) sem.
-nak kívül ³	-nak kívül
-nak között	-nak között
-nak mellette	-nak mellette
-nak utána (az első névutó, mely jelölt birtokos szerkezetben keletkezett: <i>ut + á + n</i>)	-nak utána
– (Nem fordul elő a kódexben.)	-nak alóla
Nem említi ragos változatban.	-nak alá(ja)
– (Nem fordul elő a kódexben.)	-nek előle
Nem említi ragos változatban.	-nak általa ⁴
-nek miatta⁵ (jelölt birtokos szerkezetben keletkezett: <i>mi + a + tt</i>)	-nek miatta
– (Nem fordul elő a kódexben.)	-nek helyette ⁶

- Zsilinszky (1992: 706) gondolatát visszhangozva: Miért nem működött a fenti analógiás változás az ómagyarban az E/3. birtokos személyjelet felismerhető módon tartalmazó névutók esetében (*fejében, táján, közibe*), miért csak a jelöletlen vagy az elhomályosult jelöltek esetében? Még túlságosan erős volt a névszói jelleg (tehát nem igazi névutók)? Adathiány (fejében: 2 adat a törzsanyagból)? Egy másik grammatikalizációs vonal?
- Miért tűntek el a nyelvből ezeknek a szabad váltakozást mutató alakoknak a jelölt változatai (később keletkeztek újabbak, de értelemszerűen csak jelölt birtokos jelzős szintagmában, pl. *céljából, dacára, folytán*)? Van-e ebben bármi különös? Csak a továbbgrammatikalizálódás lehet a magyarázat? Funkcióvesztés (vö. a névmási tövű stilisztikai variánsok visszaszorulása)?
- A kétszeresen jelölt birtokos szerkezet korábbisága melletti érvek: Benkő a honfoglalás idejére teszi a *-nek*-es birtokos jelzős szerkezetet (Benkő 1988: 30–31) – ha így volt, akkor miért csak a JókK-ben tűntek fel az ilyen váltakozást mutató névutós alakok? Miért nem korábban?
- Az AxP-k személyjelezése/-ragozása: biztos, hogy az azokon lévő birtokos személyjel az birtokos személyjel (mivel Hegedűs szerint az AxP-k még nem grammatikalizálódtak teljesen), de a szabad váltakozás már nem mutató, névutóként besorolt esetekben már nem az? (Pl. *utánam, utánad, utána*, vö. É. Kiss 1999: 171: „A névutók olyan, produktív morfémákra fel nem bontható

³ A *vmin kívül* ragvonzó névutós kifejezés később és eltérő szintagmában keletkezett, mint a *vmi kívül*.

⁴ Kérdéses a (*vmi*) által kialakulása, Sebestyén kijelölő jelzői vagy értelmezői szintagmatikus előzményt feltételez még az ugor korban (Sebestyén 1965: 36), amihez „járult később a birtokviszony tudata” (uo.)

⁵ Ezt a névutót Sebestyén valamiért csak a névutók részletes tárgyalásánál említi ilyen vonatkozásában (pp. 39–40, több adat is van rá a JókK.-ben, pl. 42:18: *ejeknekmyatta*), de nem hozza elő sem az összegző táblázatban (p. 65), sem a kétszeresen jelölt birtokos szerkezetet imitáló névutós kapcsolatok felsorolásában (p. 75), nem tudni, miért nem.

⁶ A törzsanyag ilyen névutóit összegző táblázatban nem szerepel, csak a grammatika főszövegében, ezért feltehetően kiegészítő gyűjtésből származó adat(ok)ról van szó.

többől és (rejtett vagy kitett) birtokos személyjelből álló, ragozatlan és ragozhatatlan szavak, melyek főneves kifejezést vonzanak, s vonzatukkal formailag birtokos szerkezetet alkotnak.”) Ez miként bizonyítható?

Hivatkozott irodalom

- Benkő Loránd 1988: A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölése. *Magyar Nyelv* 84: 24–31.
- Dér Csilla Iлона 2008: Grammatikalizáció. *Nyelvtudományi értekezések* 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hegedűs Veronika 2010: Névtűs kifejezések a Jókai-kódexben. A műhelyelőadás írott változata (kézirat).
- É. Kiss Katalin 1999: Mi tartozik a névtűk osztályába? *Magyar Nyelvjárások* 37: 167–172.
- Sebestyén Árpád 1965: A magyar nyelv névtűrendszere. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 2002: A névtűk állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.). Internetes változat (a nyomtatottól eltérő lapszámozással): <http://mek.oszk.hu/01700/01735/>
- Zsilinszky Éva 1992: A névtűk. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 696–715.

Dömötör Adrienne:

Hozzászólás Egedi Barbara *A határozott névelő* című előadásához

I.

- olyan téma, melynek korábbi tárgyalását az előadó nem tekinti kielégítőnek, ill. amelyekben megkérdőjelezendő / cáfolandó állításokat talált
- az eddigi vizsgálatokétól eltérő szemlélet
- további (a korábbi előadással egyező) cél kijelölése – a névelő nem-használat részletes vizsgálata (I. Gallasy Magdolna 1991. 471–474, 1992. 732–7, illetve korábbi szerzők is fordítottak rá figyelmet)

Azonban: szintén számos vitatható pont! A szűk időkeretben elsősorban ezek kiemelésével szeretnék foglalkozni.

II.

Egedi Barbara a FMN→HNE változást – teljesen megalapozottan – grammatikalizációnak tekinti, kapcsolódva ezzel számos korábbi elemzéshez (pl. Heine–Kuteva 2002. 109–111, vö. az ott felsorolt szakirodalmakkal; ill. Máta Mária számos helyen, továbbá pl. Dér Csilla 2008. 121, Kenesei István 1995. 286 stb.).

A grammatikalizáció folyamatára a klasszikusnak mondható kritériumokat idézi, s ezeket bizonyítottan látja a vizsgált változást illetően a magyar nyelvre vonatkozóan (2.1.).

- Ugyanakkor a felsorolás alapján nem világos, a dekategoriációt (?) hogyan köti össze az erózióval (azaz a morfológiai és fonológiai egyszerűsődéssel).

HNE: „Alakváltozatoktól mentes”. Nem teljesen igaz! (*e*)

HNE: „Nem ragozható”. De tudjuk: a FMN-os közül sem mindegyik.

HNE: „egyik allomorfja idővel pusztá mgh-ra rövidül”. De: a FMN-é éppúgy.

- Ezekre a cáfolható állításokra azonban nem is lenne szükség, hiszen a grammatikalizációnak nem kötelező velejárója az erózió – amint azt példák igazolják (akár magánban a Heine–Kuteva 2002-ben is, amelynek bevezetéséből az előadó a kritériumokat idézte; de emellett érvel Dér Csilla 2008. 31–32, 1. továbbá az általa idézett szakirodalmakat is).

Kiegészítésül (vö. Heine–Kuteva 2002. 110, 114, 172, 173, 294 stb.):

A folyamat egy általánosabb érvényű grammatikalizációs folyamat része: a térbeli referenciákat tartalmazó szavak több nyelvben is a szöveg- vagy diskurzusreferencia különböző jelölőivé grammatikalizálódhatnak.

III.

A FMN és a HNE elkülönítésével kapcsolatban azzal mindenképpen egyet kell értenünk, hogy „A korszak beszélői valószínűleg intonáltak, és pontosan tudták, melyik elemeket mikor és mire használják.” (2.2.) A névmás már megvolt a JókK. korára. (2.3.)

– A *névmás–névelő* kategória fenntartása azonban nem cáfolja mindezt. Használata kétféleképpen is indokolható.

– Egyrészt (bizonyosan): **az elemző szempontját** tükrözi, aki formai fogódzó híján és pusztán az íráskép alapján (a hangzó beszéd eszközeinek ismerete nélkül) próbálja a FN előtt álló egyetlen elemet minősíteni. (Vö. Bakró-Nagy Marianne 1999. 7: „e kategória bevezetése nyelvtörténet-elméleti szempontból lényeges mozzanat, mert utal arra az állapotra, amelyben az előzmény (...) és a változás következménye (...) azonos formában, de már föltehetően elkülönülő funkcióban egy kvázi szinkrón szintben együtt létezett”.)

– Másrészt (jó okkal feltételezhetően): a korban a **nyelvhasználó számára is** érintkezhetett a kétféle elem.

1. A HNE kezdetben szintén viselhetett nyomatékot. Kubínyi László 1957. 476–477: „A nyomaték elvesztése nem kritériuma annak, hogy a mutató névmás már névelővé vált-e, vagy sem. (...) a névelő nyomatékos lehetett még akkor is, amikor névelő volta már kétségtelen jelentéstani szempontból.” A nyomatékot bizonyítja szerinte az a jelentős számú helynév, amely az *Amadéfalva* > *Madéfalva* típust képviseli, vagyis a szöveji *a* népetimologikus elvonásával keletkezett a XV. században (további példák a cikkben, ill. az ott hivatkozott Pais Dezső-tanulmányban). „Fölöttébb valószínűtlen, hogy a nyelvünkben tipikusan nyomatékos első szótagba valamely tipikusan nyomatéktales nyelvelemet érezenek bele analogikusan” – írja Kubínyi (uo.). (Vö. Egedi Barbara: „Generatív nyelvészeti szempontból a hangsúlytalan ejtés pontosan az új kategória, a névelő szerkezeti helyét tükrözheti.”)

2. Ugyanakkor: a mutató névmásnak is adódhat nyomatéktales használata: nemkorlátozó szerepben (amikor nem kijelöl, hanem rámutat): *Tedd már el ezt a könyvet innen! Ezt a Lacit sehogyan sem értem.*

3. Olykor a (már nyomatéktales) névelő is hordozhat jelzői tartalmakat, vö.: *a héten* 'ezen vagy az előző/következő héten', ugyanígy: *a nyáron, az este, a hétvégén* stb.

Mindez megfér azzal az állítással, hogy a névelő már megvolt a KÓM elején, sőt ezt ugyanígy látja pl. I. Gallasy Magdolna 1991. 716: „Kétségtelen (...), hogy a kései ómagyar kor legelejétől fogva (...) szép számmal vannak egyértelműen határozott névelői *funkciójú, formájú és grammatikumú* elemek – az én kiemelésem; a TESz, az EWUng, korábban Berrár Jolán 1957. 124, Imre Samu 1953. 349 és kk. stb.

A kutatás legfontosabb hozadéka éppen az lehetne, ha szempontokat tudna majd nyújtani ahhoz, hogy a két kategóriát az adatok tükrében az eddigieknél pontosabban szét tudjuk választani. (Ehhez a forrásszövegek latinja sem kerülhető meg.)

IV.

– A névelő megjelenésének modellezése kapcsán (3.) az előadó a nyelvhasználó szempontjáról „a” nyelv szempontjára vált, amely egyértelműsítésre, a két, felszínen egybe eső alak szétválasztására törekedett, mégpedig dupla kiejtéssel (vö. a hagyományos megfogalmazással: a névelőssé vált szerkezet elé ismét odakerült a névmás), ill. két szerkezeti pozíció egyszerre való betöltésével. (Szerencsésebbnek gondolnám ezt a második megfogalmazást, hiszen a dupla kiejtés ismétlődést sugall, s így azt, hogy alanyi pozícióban kellett ennek az együttállásnak létrejönnie, és innen elterjednie, de ez nyilvánvalóan nem így van.)

Egyetértek azzal, hogy a korábbi szakirodalmakban rendszeresen felbukkanó értelmezős szerkezetből való átértékelődést az előadó nem tartja számon megoldásként.

– A modellhez kapcsolódó megállapítások azonban a következő kételyt támasztják: ha a nyelvhasználó számára világos a két kategória különbsége, **a nyelvben** miféle „rendteremtési törekvés” eredményezné a változást? (Hiszen: a nyelvtörténeti változások, ha számos univerzális folyamat tapintható is ki bennük, nem efféle rendszerbeli „belátások” szerint működnek.)

Az „egyértelműsítés” aktusát az válthatja ki, ha **a nyelvhasználók szempontjából is** érintkezik a két kategória, amely érintkezés talaján az újraelemzés (az előadásban nem szerepelt ezt a címke) és a hasadás végbemegy.

– Más problematikus mozzanatok is adódnak; egyikükre maga az előadó is utal: „furcsa” a FMN-ről feltételezni, hogy elveszíti [+def] jegyét. „Definitív” névmás [+def] jegy nélkül??? (*azt csinállok)

– És: az előadó az általa (és többnyire hagyományosan is, de nem igazságosan!) *nyomatékosnak* nevezett MNM-okról tévesen állítja, hogy „ma sem használhatók névelővel együtt, vagyis használatukban a (...) dupla kiejtés fel sem merült”. És az *emez a könyv*???

Egyetérthetünk Egedi Barbarával abban, hogy a magyar HNE keletkezéstörténetének eddigi szakirodalma feltételezéseket (és akár kételyekre okot adó megállapításokat) is tartalmaz; újonnan kínált magyarázatával azonban nem győz meg arról, hogy mindez ilyen módon oldható fel / meg.

V.

Néhány további tárgyi dolog, csak a felsorolás szintjén.

– Az az az *ajtó* típusú szerkezet egészen biztosan létezett a KÓM-ban, hiszen a KM-ban, már a XVI. században is óriási arányban van jelen (tehát: nyilván megvolt, csak korábban nem került rögzítésre; eleddig egyetlen példáját ismerünk a KÓM-ból). Vagyis: a szóbeliségben élhetett. (Az előadó egyszer azt állítja, hogy a szerkezet KM kori (2.o.), máskor meg azt, hogy az ÓM-ban „elégé ritka” (5.o.) („későbbi fejlemény”: 9.o.))

- Min alapul az állítás, hogy az *az* (valószínűsíthetően HNE-ként) több mint 700-szor fordul elő a Jókk.-ben? Jakab: 364 (MNM-ként pedig 196)...
- Az *ezen / azon* ÓM kori jelentései közül csak az egyik az 'ugyanaz'!
- A (14) példa (4.) nem szerencsés a hozott állításra, hiszen személynév az alaptag.
- Pontosítás a tőlem idézett FMN-os táblázatokhoz: az „az ajtó”, „ez ajtó” betoldásban az egyértelműség kedvéért valószínűleg hasznos volna jelezni, hogy ezek **nem** HNE-s, hanem FMN-os adatok.

Gugán Katalin:

Hozzászólás É. Kiss Katalin *A tagadás* című előadásához

Nagyon bevezető megjegyzések:

1. A Bécsi kódexből idézett példánál az oldalszámok a Mészöly-féle kiadásra vonatkoznak.
2. A példák egy része HungLing betűtípussal van beírva, ennek hiányában nem jelennek meg jól.
3. Ez egy elég kezdetleges kézirat, néhol elég vázlatos emiatt.

1. Bevezető megjegyzések

É. Kiss Katalin adatszintű megfigyelései összhangban vannak a szakirodalmi előzményekkel, és az előadás jól mutatja, hogyan lehet szerkezeti magyarázatot adni olyan jelenségekre, amelyeket korábban a leírás szintjén megfigyeltek („Igen gyakori az ilyen [=megszakított] szórend az *is* kötőszóval kapcsolt szók, továbbá a *senki*, *semmi*, *soha* féle másodrendű meghatározók után. Ilyen szórend mai nap sem lehetetlen e kifejezésekkel, csak hogy szokottabb, ha az *is*, - mely a *senki*, *semmi*, *soha* szavakhoz is odajárul – a *nem* szóval *sem*-mé olvad össze, s ilyenkor aztán a meghatározó [=igemódosító] természetesen hátra kerül.” Molecz 1900: 119)

Magam a Bécsi kódex (15. század első harmada) összes, *se*-kifejezést tartalmazó mondatát gyűjtöttem össze, hogy össze tudjam hasonlítani az eredményeket, s az alábbiak rajzolódtak ki, összhangban a korábban elhangzottakkal:

- a főnévi, melléknévi és határozószerkezői tagadó általános névmások (a továbbiakban a rövidség kedvéért: tagadó névmások) szinte kizárólag a mondatok ige előtti szakaszában fordulnak elő
- a *senki*, *soha* kizárólag tagadószóval együtt fordul elő, a *sem egy* és a *semmi* azonban megjelenik tagadószó nélkül is
- nincs pontos statisztikám (egyelőre), de mintha a Bécsi kódexben gyakoribb lenne az igekötő fordított szórendje tagadásban (a többi igemódosítót már nehezebb behatárolni). Ehhez képest különösen feltűnő, hogy az igekötők a tagadó névmásokat tartalmazó mondatokban szinte kizárólag megszakított szórenddel fordulnak elő.

Mindezeket a tényeket azonban részben máshogy értelmezem, mint É. Kiss Katalin. Ahhoz azonban, hogy alátámasszam álláspontomat, szükséges némi etimológiai kitérőt tenni. Ennek során először újra bemutatom a Jespersen-ciklust, de ezúttal a *nem* tagadószó eredetével kapcsolatban.

2. A Jespersen-ciklus a magyarban (az urálitól az ősmagyarig)

1. *A tagadást negatív jelölő fejezi ki:* feltehetően egy ragozott tagadóige
2. *A tagadást egy negatív jelölő és egy negatív főnévi csoport kombinációja fejezi ki:* a ragozott tagadóige (amely közben partikulává válhatott) és a határozatlan névmás együtt fordul elő tagadó mondatokban, az utóbbi végül a tagadó kontextusban való előfordulás miatt tagadó értelmet kap

3. A negatív határozószó vagy főnévi csoport veszi át a tagadás jelölését; az eredeti negatív jelölő opcionálissá válik: a partikulává váló tagadóige opcionálissá válik, a névmás tagadószóvá grammatikalizálódik, alaki redukción is keresztül megy. Ige előtti pozíció: egyrészt tipológiailag nagyon általános (ha nem is teljesen univerzális), másrészt az eredeti tárgyi pozíció megöröklése.
4. Az eredeti negatív jelölő kihal: az eredeti, tagadó igei eredetű partikula (nyommal vagy nyom nélkül, de) eltűnik, marad a névmási eredetű *nem*

É. Kiss Katalin a Jespersen-ciklus jegyeit ismeri fel abban a folyamatban is, melynek során a tagadó névmások mellett kötelezővé válik a tagadószó kitétele. Mint a fentiekből kitűnik, a *nemmel* kapcsolatban nem ez lenne az első ilyen ciklus. Önmagában egyáltalán nem kizárt, hogy ez a ciklus egy nyelv története során többször is lejátszódjon, semmi nem szól ellene, mégis kétségesnek tartom ezt az összefüggésláncot. A Jespersen-ciklus ugyanis olyan folyamatot ír le, melynek során – több lépésen keresztül – a standard tagadás jelölőjévé válik egy olyan elem, mely korábban önmagában nem fejezett ki tagadást. Az az esetben azonban, amikor a tagadó névmások mellett megjelenik a *nem*, legfeljebb egy új környezetet jelent a tagadószó számára, amely azonban már jóval korábban a tagadás hordozójává vált (feltehetően már a korai ősmagyarban, l. Juhász 1991:)

3. *és* elől, *hátul* *és*: a *se*-kifejezések története
(Mindez Juhász 1991 és 1992 alapján)

Ősmagyar *es*: nyomatékostó módosítószó
pre- és posztpozitív helyzetben egyaránt vannak leszármazottai
Korai ősmagyar: 3 funkció

- a) nyomatékostás: *vay frater fferench de smire hoga nem aach aiandekot*, LobkK. 15 (idézi Juhász 1991: 508)
- b) 'és': HB. *ef oggun neki munhi uru agbele utot*
- c) 'is': KTSz. *feld[e]n menyun ef*

[*és* / *is* hangalaki szétválása: kései ősmagyar]

Különbéle funkciójú, de azonos hangalakú *es*-ek + tagadószó -> *sem*. Részletezve:

A) nyomatékostó *es* + *nem*: tagadó névmások előtagja és névmási határozószók előtagja

B) 'is nem' jelentésű kötőszó/partikula, posztpozitív helyzetben. Alaki összeforrottság: nyelvjárási eltérések, KTSz. „*fulgad ef ne legen*” (Juhász 1991: 495), vagy GuaryK. 39: „*a ti me eí at-yatokes nē bo at-a meg tí nect c bint ket*” (uott), de: *sem* is gyakori, l.pl. BécsiK. 89: *udat fem mutathatnac me bèn nemzèteknèc*”

Az *es* tehát ezekben az esetekben a mögött a kifejezés mögött áll, amire vonatkozik. Ebben a pozícióban kapcsolódik össze az igét közvetlenül megelőző tagadószóval, és így továbbra is kifejezheti a tagadást is, mert ott áll, ahol a tagadószó általában. Ebből egyenesen következik az XP *sem* V IM szórend (kivéve, ha maga az igemódosító mögött áll az 'is', akkor IM sem V; mindkét változat a mai napig megvan: *Gábor sem nézte meg*, *Gábor meg sem nézte*).

Mivel a posztpozitív helyzetű *sem* éppolyan ősi, mint a prepozitív helyzetű, kialakulásának módjára is ugyanúgy van adatunk, erősen vitathatónak érzem azt a levezetést, mely a posztpozitív helyzetű *sem*-et a prepozitív helyzetűből vezeti le (É. Kiss Katalin előadásának 5. pontja).

C) 'és nem' jelentésű kötőszó, prepozitív helyzetben

BécsiK. 1: „Fo□dollarokm□g èn leanim □ mēnètèc èl Mèt ym□ar vènèggèl mè□fogadkoztā **fem** vagoc kéz hazalla□ ko□tèlènc”

Az ilyen eredetű *sem*ek – a kötőszói, 'és' jelentésű *ès* tulajdonságai miatt – a tagmondat élén állnak, ugyanakkor a tagadószó tulajdonságait megörökölve keletkezésük idejekor szükségszerűen szomszédosak az igével. Ameddig a *sēm* önmagában ebben a funkcióban megmarad, és egyaránt visel tagadószói és kötőszói jegyeket, addig értelemszerűen *sem* V IM / XP szórendet találunk, erre rengeteg példa van. Később azonban kétféle változás történik. Egyrészt a tagmondat élén álló *sēm* átértelmeződik kötőszóvá, amelynek az a jele, hogy továbbra is a tagmondat élén áll, de nem feltétlenül szomszédos az igével, ezekben az esetekben legtöbbször újra kiteszik a tagadószót (persze vannak olyan példák is, ahol nem szomszédos az igével, és nincs tagadószó, de a Bécsi kódexben ez pl. nagyon szórványos). Amikor kiteszik a tagadószót, a korszakra általánosan megfigyelhető tagadó szórenddel, illetve az erre jellemző ingadozással lehet találkozni, azaz vagy megszakított, vagy fordított, de ezekben az esetekben többségében megszakított szórenddel (l. alább a BécsiK. 107. oldaláról idézett példát).

Másrészt (később) a magában álló (ahol nem előzi meg tagadó tagmondat) *sēm* el is tűnik, a páros használat azonban fennmarad, de a *nem* – 'és nem' *sēm* párt lassan fölváltja a *sēm-sēm* (ez itt értelemszerűen csak a páros prepozitív használatra vonatkozik.)

a) nem – sem:

BécsiK. 80: „Bo□l□èfgnc ke□ vtat **nēm** tuttac **fem** èmlèkeztènc még o□ o□fùèné□o□l”

b) sem-sem:

1. BécsiK. 87: „Azonkeppèn **fem** adhatnac kazdagfagokat **fem** forbatlha□□ac meg [’visszaad’] gonozt”

2. BécsiK. 107: „Tahat bēmenuen kiralnac menden bo□lči **fem** èz iraft nē olualhatac meg **fem** o□ magaraza□□ac megnem ièlenthètèc kiralnac

4. Fogas kérdés azonban a tagadó névmások, illetve a tagadás szerinti egyeztetés problematikája. A kérdés történeti háttéréről kevés tudható. Az osztják bizonyos nyelvjárásaiban a (tagadó igei eredetű) tagadó partikulát tartalmazó mondatokban *nēm*-előtagú tagadó névmások szerepelnek, a magyarban azonban a tagadószóval etimológiailag összefüggő *né*-előtagú névmások megmaradtak határozatlan névmásnak (óm. *nēki*, ill. *nēmi*, *nēha*), de a korai ómagyarban már megvan a tagadó névmások sorozata (kiv. a *sem egy*, l. alább). A hagyományos nyelvtörténeti leírások a tagadás szerinti egyeztetést tartják eredetinek, s ott, ahol ez elmarad, azt a latin szöveg követésével magyarázzák.

Sokszor nagyon nehéz megállapítani, hogy egy bizonyos jelenség egy másik nyelv hatására jelent-e meg a nyelvben és/vagy annak a hatására terjedt el, sőt, még az is

elképzeltető, hogy eltűnőfélben lévő szerkezeteket tart életben egy érintkező nyelv hatása. Az azonban mindenképpen támpont, ha vannak bizonyos szabályszerűségek, és É. Kiss Katalin épp ilyeneket ismert fel: azt, hogy csak a hangalakú változást nem mutató alakok (*semmi*, *sem egy*) fejezhetik ki önmagukban, tagadószó nélkül a tagadást, illetve hogy az igeneves szerkezetek esetében marad még el a tagadószó, s az általános megfigyelés, hogy az igeneves szerkezetek hajlamosak arra, hogy archaikus vonásokat konzerváljanak (mint például a ragtalan tárgy). Itt csak pár dologra szeretném felhívni a figyelmet, anélkül, hogy a kérdésben pro vagy kontra állást tudnék foglalni:

- A *sem egy*, ill. ennek különböző ragozott alakjai kicsit megnehezítik a vizsgálatot, tekintettel arra, hogy ez összeforrottságát tekintve kilóg a tagadó névmások sorából. Már maga az *egy* értelmezése is problémákat okozhat: a korban nagyon sokféle, egymástól nehezen elkülöníthető szerepben fordul elő (határozatlan főnévi névmás, határozatlan melléknévi névmás, határozatlan névelő, ill. természetesen számnévként, de ott ráadásul tő- és sorszámnévként egyaránt, l. G. Varga 1992). És ennek a névmásnak a tagadó alakja mutatja mindvégig a legnagyobb ingadozást arra nézve, hogy mennyire lehet ez megszilárdult összetétel, l. a rengeteg különírt alakot, ill. 16. sz. eleje: „sem legatnak **sem eg** keuetnek adot ne aggyatok” (idézi Juhász 1992: 794)
- É. Kiss Katalin felhívta a figyelmet arra, hogy a tagadó névmások szinte kizárólag a mondat ige előtti részében fordulnak elő. Ezt azonban érdemes azzal kiegészíteni, hogy a tagadás megvalósul úgy is, hogy a tagadott ige mögött határozatlan vagy (nem-tagadó) általános névmás áll, azaz a mondat ige mögötti szakaszára nem terjed ki a tagadás szerinti egyeztetés. Erre a jelenségre elég sok példa található a Bécsi kódexben is, ill. a Jókai-kódexben is, nagyon szemléletes például ez az adat: „**fenkyt** megnem fertuala **fem** megnem fertettetykuala **valakytewl**” (153) lat. *neminem laedens, nec ipse laesus ab aliquo*
- Ugyancsak említi azt, hogy nincs minimalizáló partikula az ige mögötti szakaszban, ez meg kiegészíthető azzal, hogy az ómagyar korban többször még az *is* fordul elő ebben a helyzetben: HorvK. „nynchen egy **es**” (idézi Juhász 1992: 797)

Összegezve tehát a tagadás szerinti egyeztetéssel kapcsolatban felmerülő kérdéseket:

- interferencia-jelenségnek tekinthető-e, hogy a tagadott ige mögötti szakaszban nincs tagadás szerinti egyeztetés, vagy ez is megőrzött régiség;
- s az ige előtti szakasszal kapcsolatban: ha megőrzött régiség a *semmit láttam*-típus (amelynek nyelvi kövületei vannak, mint az É. Kiss által említett *semmirekellő*, *semmittevő*), vajon hogy viszonyul ez a *mit sem sejt*-típushoz, amely a mai napig megvan – lehet-e ez szintén nyelvi kövület, amely annak az időnek a lenyomatát őrzi, amikor még nem volt meg a tagadó névmások sorozata.

Hivatkozások

- G. Varga Gyöngyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor: morfeatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 476–513.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor: morfeatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 815-838.
- Molecz Béla 1900. A magyar szórend történeti fejlődése. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadja a szerző. Budapest.

Haader Lea:

Hozzászólás Kántor Gergely *A feltételes mód és a felszólító mód használata* című előadásához

(Történeti táj leíró ecsettel)

Az előadás fő kérdése az volt: minek a mentén szerveződik a mellékmondatok igemódhasználata a JókK.-ben. Két szálon próbálta felderíteni a szerző: egy „hagyományosabban” elemző módszerrel, valamint egy szemantikai elmélet alapján.

Utóbbi szerint: A bővítményi mellékmondatok főmondatának predikátumaival kapcsolatban, a mai magyarra nézve három osztály:

– veridikális predikátumok – ezeknél a mellékmondatban a kijelentő mód megjelenése várható

– nemveridikálisak – ezeknél a mellékmondat rendszerint felszólító módban áll és végül:

– a relatív veridikális predikátumok – ezekben alapesetben kijelentő mód várható, de tagadó főmondat esetén feltételes vagy felszólító is lehet [megjegyzés: a *kizárt, hogy jöjjön* mondat főmondata grammatikailag nem tagadó – (15)]

A vázolt elmélet (az, ami itt megjelent belőle, és amennyire képes voltam felfogni) – legkevesebbet a **feltételes** móddal tud kezdeni: ez csak marginálisan említődik: részben veridikális igék és relatíve veridikális igék **tagadó** főmondata esetén;

illetve egy olyan megjegyzésben, hogy a kijelentő és feltételes mód alkalmazhatósági határait sem az irreális/reális, sem a veridikális/relatív veridikális/nemveridikális különbségtétel alapján nem lehet meghúzni, mert átfedések vannak.

Az adverbialis mondatok körében más a mérték, itt a kontextus aktuális világa az adu: a mellékmondat pozíciójának ebben kell reálisnak vagy irreálisnak lennie.

Hogy tehát – ezen elmélet szempontjából – megállapítható legyen, milyen szabályok mentén szerveződött a mellékmondatok igemódhasználata a JókK.-ben, nem lehet megspórolni a szövegnek mondatról mondatra való megvizsgálását:

bővítményi mellékmondatok esetén minősíteni a főmondati predikátumot, majd megnézni, hogy eleget tesz-e a mellékmondat igemódhasználata az elmélet követelményeinek;

adverbialis mellékmondatokban mérlegelni a kontextus aktuális világa számára való realitást/irrealitást, és ezzel összefüggésben a módhasználatot. Zárt korpuszról van szó, tehát az összes adat, statisztikával.

Ez a maximalista megközelítés. Azzal is be lehet azonban érni, amit a szerző választott: azaz az összes nemkijelentő mellékmondat vizsgálatával. Statisztika sajnos egyáltalán nem áll rendelkezésre arról, hogy hány százalékban tesz eleget ez az **ómagyar** kódex a két nemkijelentő mód tekintetében a **mai** nyelvre kidolgozott elméletnek, de a

végkövetkeztetések szempontjából észlelhető, hogy a felszólító mód alkalmazhatósága közelebb áll a maihoz, mint a feltételesé.

Célkeresztben tehát a feltételes módú mellékmondatok.

És most nézzük a másik, a „hagyományosabb” elemzést, amelynek szempontjai az alábbiak voltak:

- milyen mellékmondatban áll a felt/felsz. módú ige
- milyen **igeidőben** áll a latin megfelelő (a mellékmondaté)
- mi a mm. kötőszava
- van-e igekötő, mi a sorrendje
- mi a **főmondat** [de miért relatív?] állítmánya, ha **ige**, milyen **időben** áll
- hogyan viszonyul egymáshoz a fő- és mellékmondat eseményideje

Mindezekből a szempontokból a latin befolyás vizsgálatára utaló szándék látszik.

Kritikai észrevételeim általában a kidolgozottság mértékére vonatkoznak (+ néhány apróság).

A mellékmondatok felosztásához: jobban elkülönítettem volna a bővítményi és az adverbialis kategóriákat, viszont összevontam volna a tárgyiak 4 csoportját: a felszólító, a két kérdő [a *ha* az idézett kérdő mondatokban nem kötőszó a korban, hanem kérdő partikula!] és a kijelentő tárgyiakat, mert itt a főmondati predikátum (alaptag, régens) alapján adódik ki a mintázat, és akkor megspórolhatók lettek volna olyan magyarázkodások is, mint ami a kijelentő tárgyi mondatoknál olvasható: *Ilyen értelemben a felszólító igét tartalmazó mondatok talán a felszólító tárgyi mellékmondatokhoz is tartozhatnának; ha felmerülne a kérdés, hogy a tipizálás során miért nem így jártam el, egyik indokként a mai magyarral való interferencia [!] hozható fel, másrészt a nyelvi változás itt egyes predikátumok, mint például a fogad vagy a hitet ad valakinek lexikai tulajdonságaira vezethető vissza stb.* (10).

A kötőszó milyenségének a vizsgált szempontból valószínűleg nincs akkora fontossága, mint amekkora szerepet kapott, viszont a két táblázat (feltételesek és felszólítók) egymásra vetítése százalékos értékekkel – éppen a feltételesek jóval szélesebb szóródása miatt – tanulságos lenne.

A fenti hat szempont közül egynek egyáltalán nem találtam nyomát az elemzésben, ami pedig a valós kép kialakítása szempontjából nem elhanyagolható: ez a főmondat igei állítmányának vizsgálata. Ómagyar szövegről lévén szó, ennek **rendszeres**, minden adatra kiterjedő meghatározása mind a latin forrásszövegben, mind a JókK. mondataiban, továbbá a főmondat igeidejének függvényében a mellékmondat latin és magyar igeidejének pontos feltérképezése **ebben** a kutatásban elengedhetetlen. Itt meglehetősen a hiányérzetem a dolgozattal szemben, ugyanígy az – egyébként filológiailag pontos – adatolás tekintetében is, mert a nyelvtörténetben az adat bizonyít (vagy cáfol).

Ígéretes kísérlet ez a kétoldalról történő megközelítés. Így aztán:

a kétféle vizsgálati módszer eredményeként jó lenne látni a veridikalitási elméleten fennakadt, annak meg nem felelő, ellenben a latin forrásszöveggel teljesen egybevágó halmazt. Felteszem, hogy itt elsősorban feltételes módú adatokkal kellene számolni.

A dolgozat következtetéseiről. A táblázatok számarányai alapján – abból, amit a feltételes módú időhatározói, célhatározói és tárgyi mellékmondatok sugallnak – különféle megállapítások esnek nyelvről, nyelvi változásról. Nem rejtem véka alá, hogy nem értek egyet a szerzővel a magyar és a latin szöveg viszonyáról kialakított álláspontjával.

Az időhatározói mondatokkal kapcsolatban pl. elutasítja, illetőleg erős kritikával kezeli az Abaffy említette latin hatást (4). Ez a vélemény (legalábbis a dolgozatban található megfogalmazásban és alátámasztás nélkül) azért is meglepő, mivel Abaffy rendkívül óvatos és körültekintő funkcionális elemzésekben, nem egyetlen kódexen, hanem egy egész korszak anyagán, eredeti magyar és fordításirodalmat szorosán összevetve, és minden kicsit is lehetséges esetet a magyarból levezetve keríti be azokat, ahol szerinte a latin nyelv hatásával lehet/kell számolni. (E. Abaffy Erzsébet: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In Balázs János (szerk.): Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó 1983. 113–179 és TNYT. II/1. 169–183).

A szerző a latin forrásszövegnek megfelelő feltételes módú alakok nagy számát úgy értékeli, hogy *A feltételes módú igealakok ilyen magas száma elsősorban azt jelenti, hogy ez a megoldás – a ma is használatos kijelentő mód mellett – a Jókai-kódex fordítója számára nyelvtanilag helyes volt.* (5), majd mégegyszer: *Ettől függetlenül el kell ismerni, hogy a feltételes mód ilyen alkalmazása is nyelvtanilag helyes kellett, hogy legyen, hiszen a feltételes mellékmondatok száma messze meghaladja a felszólító mellékmondatokét, és teljesen valószínűtlen, hogy 299-szer következetesen hibázott volna a fordító és nem létező nyelvtani alakokat használt volna.* (18) A korabeli nyelvhasználat nyelvtani helyességének megállapíthatóságáról 700 év távlatából nemigen merhetünk nyilatkozni, ellenben egy szinte szégyenteljesen primitív (és kevésbé nyelvészeti, bár talán életszerű) képet szeretnék most idevetíteni: egy szerény képességű fordító birkózott a 14. században a Ferenc-legenda latin szövegének magyarra fordításával (kontroll: korabeli párhuzamos szövegek.). Lépten-nyomon kiderül, hogy ragad a mondatszerkezet a forrásszöveg megoldásaihoz: „meg annakfelette sem vala: ezesewltetet bezednek vetniualo malastyara Mert zolnialo malastyra es batorsaga es zeppebede nem vala” (JókK. 56) Másik fordítóknak az átültetés jobban sikerült: „Es predikallasra. es zolasra. malaztya es batorsaga nem vala Miert immar az zolasnac tehetseget el veztötte vala” (SimK. 8–9, VirgK. 69). Vagy: „hogy meltolyon nekenk mutattnya mysalnak charmad nytassan neky kelewutat” (9), a párhuzamos helyen: „hogi az mise mondo kwnynek haromzor valo meg nitasaba. Ielencze meg nekwnk az w zent akaratyat” (VirgK. 83). Nem idegen a feltételezés, hogy a latin igealakok magyar megfeleltetéseiben is ragadt. Természetesen a JókK. ügyetlen mondatszerkezeteit, igemód- igeidőhasználatát sem szabad kisebb súllyal figyelembe venni, mint más nyelvemlékeket, a nyelvi változásra általános megállapításokat viszont óvatosabban szabad csak ebből levonni, és előtte érdemes körülnézni az azonos (vagy megközelítően azonos) forrásból készült párhuzamos szövegek vagy egyszerűen csak a korszak szövegei között. Többször látszik a fordításokon a latinnal való viaskodás nyoma (betoldott *volna* és *légyen* igék – ÉrsK. 112a, 86b, 6; vö. még DebrK. 11, DöbrK. 376 stb., kihúzott feltételes módjelek stb.)

Egy további konklúzió: *Ha elfogadjuk E. Abaffy Erzsébet ... azon hipotézisét, hogy a feltételes mód alkalmazása a latin hatására jelent meg a magyarban, a nyelvi változás már nyilvánvalóan a Jókai-kódex létrejötte előtt bekövetkezett, hiszen produktív használatról van szó.* (19) Abaffy ugyan soha nem állított ilyet, nem is állíthatott. A feltételes mód effajta alkalmazása a Halotti beszédben is megtalálható, igaz sokkal

kisebb mértékben (alig), és ennek oka a szóbeliségben való kiformalódás. A JókK. pedig tipikus írott nyelv, amely mellett a korabeli beszélt változatról nincsenek ismereteink. Mindenesetre a feltételes és felszólító mód viszonylatában a funkcionális megterheltség változása jelentette a latin hatást. (Agrammatikusságról szó sincs...). Ez az, amit egy német történeti szintaxis szerzője a szintaktikai kölcsönzések elemzésekor így jellemez: „Lehnsyntax kann auch quantitativ sein”, azaz egy már meglévő (nem rendszeridegen) konstrukció idegen nyelvi befolyás hatására gyakoribbá válik (Ebert 1978: 16–17).

És még egy módszertani kérdés: Ahogy a leíró nyelvtanban az üldözendő főbűnök közé tartozott történeti megfontolásokat bevonni a magyarázatok közé, úgy a történeti nyelvészetnek is van egy alaptörvénye, amit a történeti kutatásokban figyelmen kívül hagyni módszertani bűn: mai nyelvi kompetenciánk visszavetítésével nem ítélték meg korábbi korokban, több száz évvel korábban lezajlott jelenségek. A *pótkompetencia* fogalmáról és ennek megszerzésére tett erőfeszítésekről van itt szó, ezek nélkül képet lehet ugyan rajzolni, de az torzkép lesz. Sohasem kerülhetünk abba a helyzetbe, hogy egy 14. századi szöveg helyességét kompetensen ítéljük meg, kellően nagy anyagismeret és körültekintés azonban megóvhat a téves ítéletalkotásoktól.

A dolgozat ígéretes, de pótkompetenciás áttekintését javaslom.

Horváth László:

Hozzászólás Tóth Ildikó *A ragozott főnévi igenevek a kései ómagyar korban* című előadásához

Tisztelt Jelenlévők! Köszönöm szépen a meghívást. Nagyon örülök, hogy ilyen színvonalas és hozzám közel álló témájú dolgozatról beszélhetek.

A hozzászólásra készülve az az ördögi ötletem támadt, hogy azt Mefisztó szavaival indítom: „Szürke minden elmélet, barátom, / S a lét aranyló fája zöld.” Az előadás szövegét olvasva átéreztem ennek a kijelentésnek az igazságát. Tóth Ildikó munkája – bizonyos tekintetben akarva, más szempontból akaratlanul – jól példázza, hogy a nyelvtörténeti kutatásban az elmélet nem írhatja felül a tapasztalatot. Az adatok képviselte valóság – legyen szó akár az egyes nyelvi adatokról, akár a belőlük összeállított statisztikáról – makacs dolog, ellenáll a föléje helyezni kívánt spekulációnak.

Mindebből könnyen kitalálható, hogy Tóth Ildikó előadásában a legfontosabb pontnak É. Kiss Katalin elméletének meggyőző cáfolatát tartom. Azt az esetet juttatja eszembe, amikor egy intézeti előadást követően az előadó buzgó bizonygatását hallva, miszerint elméletét mint elméletet igyekszik tovább finomítani, Herman József professzor így kommentálta a dolgot: „Erre nincs szükség. Ott vannak az adatok, tessék őket megszámlálni.” – Tóth Ildikó is eredményesen hívta segítségül az adatokat és a statisztikát. Nem tudom, ő dicséretként fogja-e fel, de én annak szánom: ezt egészen hagyományos módon tette. Korrektül használta fel Károly Sándor eredményeit; joggal és erős érveként hivatkozhatott saját felmérésének eredményeire; említett továbbá egy olyan korpuszt is, amely a Nyelvtudományi Intézet honlapján található. (Szerencsére ott több ilyen is van, így a hivatkozás pontatlan.)

Az előadó meggyőzően bizonyította az igenév végződésének választhatóságát és azt is, hogy a személyragozás használatában a grammatikai személy meghatározó szerepe jóval erősebb a mondatbeli funkcióénál. Mivel az igenév személyragja egyeztető morféma, ez nem okoz meglepetést, de jó adatokkal bizonyítva látni az amúgy is sejthetőt.

Tanulságosak a koreferenciával foglalkozó részletek; a korábbi magyar szakirodalomhoz képest véleményem szerint ezek hozzák a legtöbb újdonságot. Egyéb vonatkozásokban a dolgozat – őszintén szólva – nemigen tartalmaz lényeges többletet ahhoz képest, amiről Károly Sándornak és másoknak köszönhetően eddig is tudomásunk volt. Az viszont kétségtelen, hogy Tóth Ildikó színvonalasan helyezi generatív díszletek közé a hagyományos ismeretanyagot, és munkája nagy részében rokonszenvesen tekintettel van a nem generatív iskolázottságú olvasókra is.

Az elemzések többségével egyetértek. Kivétel a (2) mondatpár: ott valójában a *tehetség vmire* szerkezettel van dolgunk, az *ad* ige csak külső tagként, részben a funkcióigékre emlékeztetően jelenik meg.

Az írásbeli változatban a megengedhetőnél több a formai hiba. Elsősorban nem is a sietségre valló, könnyen javítható elírásokra gondolok, hanem bizonyos következetlenségekre (például a nyelvemlékek rövidítésében és a szakirodalom

közlésében), valamint néhány nem éppen szerencsés megfogalmazásra és terminushasználati hibára. Hadd említsek egyet-kettőt az utóbbiakból: „Elemzésem szerint a diakrón változás mozgatórugója három tényező együttes hatásával magyarázható” (1); „A 15. század első feléből származó kódexeken kívül csak két magyar szövegművet ismerünk, melyben előfordul főnévi igenes szerkezet” (3) [ti. a HB.-ben és az ÓMS.-ban]; „Az eddigi történeti kutatások alapján a legelfogadottabb nézet szerint a birtokos névmásokból [!] alakult ki a főnévi igenév személyragja grammatikalizáció során” (3). [Valójában arról van szó, hogy a főnévi igenév személyragja eredetét tekintve azonos a birtokos személyjellel.]

Kétségtelen erénye viszont a dolgozatnak – bár ezzel a szerző nincs egyedül – annak a véleménynek a cáfolata, hogy a személyragozott főnévi igenesek tekintélyes jelenléte a kódexekben latinosság.

Magát a témaválasztást pedig főleg azért tartom szerencsésnek, mert például az egyeztetéssel foglalkozó szakirodalomban a részeshatározó irányította kongruencia általában nem kapja meg a méltó teret.

Tóth Ildikónak sikerült meggyőznie arról a lehetőségről, hogy témája a generatív grammatika módszerével is megközelíthető. Ennek a szükségességéről azonban csak kis mértékben.

Köszönöm szépen a figyelmet.

Wacha Balázs:

Hozzászólás Peredy Márta *Az ige-igekötő sorrend* című előadásához

1) Állítások, alapkérdések

Peredy Márta ebben az előadásában az én korábbi állításaimat is elfogadja, illetve megerősíti, statisztikailag meggyőzően alátámasztja *annyiban*, hogy a Jókai-kódexben (első terjedelmes nyelvemlékünkben) az ige-igekötő sorrend nem fejez ki folyamatosságot, illetve nem hordoz progresszív aspektuális értéket.

Kétségbe vonja ugyanakkor, hogy a sorrend lezárt eseményt jelölne, befejezett aspektusértékkel rendelkezne vagy rendelkezhetne, mint ahogy ez az én állításaimban szerepel. Ez az előadás témájának behatárolása folytán szintén a Jókai-kódexre vonatkozik.

A Szerző tagadja (az adott forrásra vonatkozóan szintén az én korábbi állításommal szemben), hogy lezárt események kifejezésében a két sorrend fakultatív lenne. Ezt főképp azzal támasztja alá, hogy a leírt szerepkörben az ige – igekötő sorrend ritka (5%). Állítását kissé pontosítandó értelmezésben elfogadom, de a pontosításnak az adott kérdésben azért van jelentősége.

A szóban forgó szerkezeteket aspektus szerint semlegeseknek tekinti. Ezt ebben a formában egyelőre fenntartással kezelem. Nem vonom ezzel kétségbe (számomra evidens módon), hogy maga a figyelembe vett alapsorrend nem köti meg az aspektusértéket; de a szerkezetek szemantikailag kompozicionálisak, a sorrend, mint tudjuk, a formának rendszerint csak egyik eleme.

"A szerkezet tehát kétségtelenül valami prezentáló, felvezető funkcióval bír" - írja Peredy Márta, s hivatkozik arra is, hogy Kádár Edit csángó beszéltnyelvi szövegeket elemző cikkében (2007) hasonló szerkezeteket hasonlóképpen minősít.

Ezen a ponton - nem akarván saját példát mondani - magam is idézem Kádár Editnek néhány - , nem nyelvtörténeti, nem csángó, nem nyelvjárási, hanem mai magyar köznyelvi - példamondatát, amelyeket Kádár Edit a "Prezentáló mondatok" címszó alatt szemléltetésképpen mutat be az olvasónak:

Pszt, alszik a gyerek.

Lerobbant az autóm.

Ugat a kutya.

Fő a leves.

Jön le a festék

Esik le az óráim.

Kel fel a nap. Stb."

Minthogy mind Peredy Márta, mind Kádár Edit ide sorolt mondatokat a (logikai alapozásban) a thétikus állítások között is említ, Maleczki Márta (szintén mai magyar köznyelvi) példamondatait, azt hiszem, nyugodtan ugyanide sorolhatom:

Villámlik.

Bejött egy cica.

A thétikus állításokban logikai értelemben vett szubjektum - predikátum tagolódás nincs (lényegük nem adható meg ilyen módon), a thétikus ítéletek egy-egy eseményt, helyzetet egységükben ragadnak meg, illetve egységükben állítanak. (Ha dolog nem mondattani, hanem logikai vetületét egyszerűen próbálom kifejezni, azt mondhatom, hogy az ítélet egységében lehet igaz vagy hamis, nem pedig egy elkülönített predikátumnak az alanyra vonatkoztatott igazságértékét minősítjük).

Peredy Márta fentebbi példáiból jól látjuk, hogy a prezentáló mondatok alapvetően "aktuálisan tagolatlan mondatok" vagy "nyomatéktalan mondatok", esetleg a köznyelvben "lapos a prozódiajuk", nincs felszíni téma – -réma, topik – komment tagolásuk.

A dolog eddig – a prezentáló mondatok elfogadásáig – rendben van. Az is jó, hogy kiderül: bizonyos szövegegységek kezdetén gyakoribb a szóban forgó elrendezés.

Viszont talán kicsit erősebben el kellene különíteni 1) valamilyen "mondat szintű" megragadását a jelenségnek (a fenti bekezdésekben ilyen tényezőkről volt szó), az elrendezés mondaton belüli működését, és 2) a szerkezeteket tartalmazó mondatok szövegbeli működését, (szövegtani) minősítését.

Túlzó analógiaképpen mondom, hogy mesékben a múlt idő gyakoribb, mint süteményreceptekben, de ezt a jellemző ténytet sem az időparadigmák, sem a mondattan nem közli a maga alapozó részeiben. Mindamellet megkockáztatom (bár ilyet nem szokás mondani), hogy ez csak műfaji kérdés, nem az állítás helyénvalóságát érinti.

Ugyanakkor fontosabb, hogy a fenti értelmű thétikus, illetve prezentáló jellegű mondatok prezentáló jellege önmagában simán összefér azzal, hogy némelyikük folyamatos aspektusértékű (*Pszt, alszik a gyerek, Ugat a kutya, Fő a leves, Jön le a festék, Esik le az órá, Kel fel a nap*), ezen belül némelyik kifejezetten progresszív (*Kel fel a nap*). Másfelől a *Lerobbant az autóm* vagy a *Bejött a cicabefejezett* aspektusú mondatjegységek és mondatok. Nyilván befejezett aspektusúak az olyan mondatok is, mint *Megjelent az Esti Hírlap, Meghalt a cselszövő, Beszakadt a jég*, stb.

Röviden szólva tehát: a prezentáló jelleg megállapítását (Peredy egyéni értelmezésével) sikernek könyvelem el, de nem érzem meggyőzőnek azt az állítást, hogy ebből arra kellene következtetni, hogy aspektus szerinti minősítésről ezekben az esetekben szó sem lehet: a prezentáló szerkezetek maguk egymás közt aspektuálisan különbözhetnek.

2) Kisebb megjegyzések

A fakultatívitás fogalma. - Peredy Márta felveti a kérdést, hogy az igekötő helyzetének, mondjuk így, bármilyen arányú váltakozása tekinthető-e szabad ingadozásnak, amely azzal függne össze, hogy az igekötő szófaja még nem alakult ki, vagy sem.

A kérdés - mint a Szerző is tudja, tovább bontható, hiszen ("jut eszembe") más igemódosítókra hasonló kérdések vonatkoztathatók. Mindenképpen figyelmet érdemelnek az igekötő-előzmények vagy igekötők között nem számon tartott, lativusi határozóval, lativusi jellegű névszóalakkal kifejezett mondatrészek az itt figyelembe vett (igekötős, igekötő-előzményes) mondatokon túlmenően. Ez a megjegyzésem nem bíráló szándékú, hiszen folytatandó munkáról van szó.

Ha a fakultatívítást (ennek fogalmát) csak az előfordulási arány alapján értelmezzük, akkor az igekötő – ige sorrend megjelenése a szóban forgó esetekben valóban nem fakultatív, hiszen az egyik pólus ritka, az igekötő-ige sorrend csak öt százalék az összevetett csoportokban. Ez ilyen értelemben nyilván igaz.

Viszont fennmaradhat, és felteszem, fenn is marad annak érvénye, hogy esetenként a ritkább alak a gyakoribbal helyettesíthető volna. (Mint például ma az ilyen váltakozásokban: *Haja barna. A haja barna*: mindkét mondat alanya határozott, akármilyen ritka is, mondjuk, a névelőtlen változat.

A szerkezet/mondategység folyamatossága, az előfeltevésbeli folyamatosság. – További termékeny kérdésnek tartom (mindannyiunk számára), meg tudjuk-e különböztetni, ill. mely esetekben tudjuk azt megkülönböztetni, hogy egy mondat maga folyamatos-e, avagy az előfeltevése folyamatos (ez a szöveg szintjén az időviszonyok kifejeződését illetően teljesen mindegy lehet, mégis jellemző lehet a konkrét mondatra). Mindketten beszéltünk arról, hogy a fókusz kitöltése neutralizáló hatású - az aspektus kifejeződésének (egyik) legfelsőbb szintjén. Peredy Márta utalt rá, helyesen, hogy más szintű elemek aspektusbefolyásoló szerepe viszont megőrződhet. Kissé kérdéses azonban, hogy ha mondat kommunikatív csúcsa nem maga az esemény, akkor az igei jelentéshez kötött folyamatosság a mondat közvetlen sajátja-e, vagy a kifejeződő előfeltevése. ("Ő egyébként azt mondta, hogy a nap *hat óra körül* volt lemenőben.. ne tessék pontatlanul idézni".)

3) Mít fejez ki a *kifejez ige*? - Peredy Márta szerint a szóban forgó alakulatok nem lezárt eseményt fejeznek ki. Kis problémát okozhat, hogy értjük a *kifejez* igét. A mondategység aspektusértéke – szerintem – ezekben az esetekben is kompozicionális. – A sorrend önmagában nem fejez ki lezárt eseményt, de az ilyen elrendezésű. elbeszélő múlt idejű alakok aspektuális értelemben igen gyakran befejezett aspektusúak. Tehát a *mene be* és a *bemene* adott nyelvéllapotban, ami a folyamatosságot illeti: nem mondható folyamatosnak avagy progresszívnek. Peredy Márta ezt alátámasztotta. A befejezett érték lehetőségét (éppen a JókK.-beli adatok pontos számbavétele révén), számomra tágabb értelemben (az ómagyar nyelvéllapotra vonatkozóan) is inkább megerősítette, mintsem megingatta volna, annak ellenére, hogy Ő az elrendezést és az adott formákat aspektuálisan neutrálisnak tekinti. Értem, hogy a szóban forgó

eseményeket a sorrend mintegy tematizálhatja. Ennek felvetését és megállapítását fontosnak érzem.

A prezentáló mondatok közé való besorolás kísérlete abban az értelemben nagyon szerencsés, hogy a szóban forgó mondatokat láthatólag valóban jellemzi a topik – komment tagolás gyengesége: az egész mondat egészében informál, hasonlóan sok Kálmán – Prószéky-féle „lapos prozódíájú” mondatra.

Ez azonban közvetlenül nem érinti az aspektusértéket. A prezentáló elrendezés valóban alapja lehet ezeknek a formáknak is, a csángóknak is. Ugyanakkor valószínű, hogy Kádár Edit maga kissé túlzásba esik, amikor (példáin belül) a munkafolyamatok előadásában előforduló minden "progresszív formájú" elrendezésben a prezentatív funkciót látja meghatározónak. – Egyrészt a köznyelvi progresszív alakokra is igaz lehet, hogy alapjában a prezentatív mondatokkal analógak (de ez nem kimerítő leírásuk), másrészt a csángó nyelvhasználatnak rögzítendő mozzanata kell hogy legyen, hogy a habituális és a telikus -- progresszív használat érintkezik, míg a köznyelvben az egyidejűség-rákövetkezés oppozíciója az erősebb. (Vélhetőleg a Szerzőt is foglalkoztatják részben hasonló gondolatok, de ezek az előadásban nem szerepeltek).

A csángóra jellemző átfedés talán a román imperfektumnak is és a (keleti és nyugati) szláv folyamatos szemléletnek is közelebbi megfelelője.

Mindamellet a folyamatos párhuzamú (de valójában esemény láncszemét rendesen kifejező) formák kisebb mértékben a köznyelven is szokásosak. a köznyelvben talán gyakrabban jelen, mintsem múlt időben, bár tipikusan éppen múltra (a beszédidőt/írásidőt megelőző időszakmentumra) vonatkoztatva: *Megy be a szobába, veszi ki a zakóját a szekrényből, belenyúl a zsebébe, hát... nem megtalálta a bérletét?* Ennek a stilárisan kissé sajátos mondatnak a neutrális megfelelője ez lehetne: *Bement a szobába, kivette a zakóját a szekrényből, belenyúlt a zsebébe, s ott volt a bérlete* (vagy: *s lám, megtalálta a bérletét.* Igaz, a mai magyar köznyelvi befejezése a példabeli mondatnak nem lehet az, hogy „találja/találta meg a bérletét”.

Az információs szerkezettel kapcsolatban szintén örömmre szolgál annak megerősítése, hogy a predikatív csúcs az ige után is lehet.

A *Halotti Beszéd*ben tapasztaltak ettől kevésbé térnek el, mint Peredy Márta mondja. Igaz, a szöveg rövid, de az [*Evék oz tiluvt gyimilstül*] és oz *gyimilsben halálut evék* mondatok közül a másodikban a tárgy (*halalut, halálut 'halált'*) a kommunikatív csúcs, a mai általános fókuszpozíciónak teljesen megfelelő módon.

Az adatokban gazdag, alapos dolgozatot remélhetőleg sokan elolvassák.